

**TÜRKİYE’DE KIRSAL YERLEŞMELERİN KURULUŞ VE
GELİŞMESİNDE ETKİLİ OLAN FAKTÖRLERE TEORİK BİR
YAKLAŞIM**

**A THEORETICAL APPROACH TO EFFECTIVE FACTORS IN THE
ESTABLISHMENT AND DEVELOPMENT OF RURAL
SETTLEMENTS IN TURKEY**

*Selçuk HAYLI**

*Fethi Ahmet CANPOLAT***

Özet:

Yerleşmeler genel olarak kırsal ve kentsel olarak sınıflandırılır. Kırsal yerleşmeler, kentlere göre doğal ortam şartlarından daha fazla etkilenmektedir. Nitekim kırsal alanlarla ilgili yapılan açıklamalarda genellikle mekân referanslı ifadeler tercih edilmektedir. Bu durum yerleşmenin ortaya çıkmasında ve gelişmesinde de belirleyicidir.

Türkiye’de kırsal yerleşmeler zengin tip, doku, form ve jeomorfolojik konum özellikleriyle dikkat çekmektedir. Aynı zamanda bu çeşitlilik kırsal meskenlere de yansımıştır. Böyle çeşitli bir manzaranın ortaya çıkmasına etkili süreçleri bütüncül bir yaklaşımla değerlendirmek bu çalışmanın çıkış noktasını oluşturmaktadır. Bu amaçla Türkiye’deki kırsal yerleşmelerin kuruluş ve gelişmesinde etkili faktörleri fiziki, demografik, ekonomik ve sosyo-kültürel faktörler olmak üzere dört başlıkta değerlendirilmiştir. Bu faktörler açıklanırken istatistiki veriler ve haritalar kullanılmıştır.

Ülkemizde kısa mesafede değişen coğrafi faktörler kırsal yerleşmeler üzerinde zorlayıcı etkilere sahiptir. Ancak değişen sosyo-ekonomik yapı ve teknik imkânlar da kırsal yerleşmeler üzerinde önemli etkilere sahiptir. Bu sebeple Anadolu’nun değişik kesimlerinde birbirine benzer ya da çok farklı karakterde iskâna rastlamak mümkündür.

Anahtar Kelimeler: Türkiye, Kırsal Yerleşmeler, Coğrafya

Abstract:

Settlements are generally divided into rural and urban. Rural settlements are more affected by natural environment conditions than by urban settlements. Indeed, when referring to rural areas, spatial reference expressions are often preferred. This

* Dr. Öğr. Üyesi, Fırat Üniversitesi İnsani Bilimler ve Sosyal Bilimler Fakültesi Coğrafya Bölümü - Elazığ *shayli@firat.edu.tr*

** Dr, Fırat Üniversitesi İnsani Bilimler ve Sosyal Bilimler Fakültesi Coğrafya Bölümü - Elazığ *facanpolat@firat.edu.tr*

situation is also a determining factor in the establishment and development of the settlement.

Rural settlements in Turkey is quite rich with type, texture, structure, forms and geomorphological location features. At the same time, this diversity has also reflected in rural dwellings. Evaluating effective processes in a holistic approach to the emergence of such a diverse viewpoint is the starting point of this work. For this purpose, effective factors in the establishment and development of rural settlements in Turkey physical, demographic, has been evaluated in four categories, including economic and socio-cultural factors. When these factors are explained, statistics are given and maps are used.

In our country, geographical factors that change in short distance have compelling effects on rural settlements. However, changing socio-economic structures and technical possibilities also have significant effects on rural settlements. For this reason, it is possible to find settlements of similar or different characteristics in different parts of Anatolia.

Key Words: Turkey, Rural Settlements, Geography

GİRİŞ

Yerleşme; insanların yaşadığı, yararlandığı ve manevi olarak bağlandığı tarihi varoluş alanıdır. Yeryüzünde yerleşmelerin dağılışına bakıldığında, yerleşim alanlarının her yerde aynı olmadığı görülür. Her yerleşmenin, insanların arzu ve beklentilerine cevap verebileceği potansiyelleri vardır. Arzu ve ihtiyaçlar her geçen gün arttığından ve farklılaştığından yerleşim fonksiyonlarında azalmalar ya da büyümeler olur. Bazen yeni fonksiyonlar belirir.

Yerleşmelerin oluşumunu sağlayan en küçük birim meskendir. Meskenler, insanların korunma, barınma, dinlenme, uyuma, beslenme ve birlikte yaşama gibi istek ve arzularının bir gereği olan yapılarıdır. Meskenler, kullanılan yapı malzemesi, şekli ve iç düzeni bakımından çok farklı görünümlere sahip olabilirler. Meskenlerin farklı görünümde olmasında başta coğrafi faktörler olmak üzere kültürel, tarihi ve psikolojik faktörlerin etkisi büyüktür.

Yerleşme için bir ya da birden fazla meskenin bir arada olması yeterli bir şart değildir. Yerleşmenin varlığı için insanın varlığı gerekir. İnsan yaşadığı çevreden faydalanan ve çevresini şekillendiren bir varlıktır. İnsanın olmadığı yerde yerleşme, yerleşmenin olmadığı yerde insan yoktur.

Yerleşmeleri ana hatlarıyla kır ve şehir yerleşmeleri olarak ele almak mümkündür. Şehir yerleşmeleri, özellikle tarım dışı fonksiyonların gelişmesi ve daha fazla iş bölümünün yapıyor olmasıyla kır yerleşmelerinden ayrılırlar. Kır yerleşmeleri ise insanlar tarafından kır potansiyelinin işlenmesi

sonucu oluşmuşlardır. Asıl faaliyet doğal kaynaklardan yararlanmaktır. Kır insanı sürekli olarak doğa ile mücadele halindedir. Bu karşılıklı ilişki aslında bir uyum mücadelesidir.

İnsan, tabiatın kurallarına uymak zorunda olduğunu bilir. Ancak ne zaman kendi kurallarını yürürlüğe koyarsa o zaman tabiatla uyum içerisinde olabilir. Bu sebeple kendi safını kendisi belirlemek ister. İnsan; yaşayabileceği alanı seçerken ya da yaşadığı alandan daha fazla yararlanmak isterken bazı şartların oluşmasını bekler. Bu şartlar çoğu kez tabiatın özellikleri ile kendi etnik, tarihi ve psikolojik özelliklerinin kaynaşması sonucu ortaya çıkar. “Yerleşmelerin yeryüzündeki dağılışıma etki eden faktörler çok çeşitli ve karmaşıktır. Bunlar kabaca iklim, toprak, yüzey şekli ve maden zenginlikleri olmak üzere fiziki faktörler ile insanın coğrafi çevreye uyma kabiliyetinin özellikleri ile ilgili olan faktörler olmak üzere iki grupta toplanabilir” (Denker, 1977:22).

Anadolu yerleşme tarihi açısından oldukça önemli bir konumda yer almaktadır. “Türkiye'nin coğrafi potansiyelinin yüksek olması nedeniyle, hemen bütün göç dalgaları, Anadolu'yu bir köprübaşı olarak ve diğer kıtalara gitmek için bir yol olarak kullanmamışlardır. Aksine gelenler Türkiye'nin her hangi bir köşesine yerleşmişlerdir. Böylece Anadolu sadece geçip gidilen bir yol değil; yerleşilen, yurt edinilen, yöredeki kültürlerden etkilenen veya onların getirdikleri daha farklı kültürlerle mevcuda ek değerler katan toplulukların yaşadığı bir ülke haline gelmiştir” (Tunçdilek, 1986; 17).

AMAÇ VE YÖNTEM

Türkiye’de kırsal yerleşmelerin mevcut konumlarında ve yapısal özelliklerinde etkili olan faktörleri sistematik olarak belirtmek bu çalışmanın asıl amacını oluşturmaktadır. Böylece Anadolu’daki kırsal yerleşme modeli hakkında bütüncül bir bakış açısı oluşturulmaya çalışılmaktadır. Bu kapsamda kırsal yerleşmelerin sit özellikleri belirlenmesinde etkili şartları fiziki, demografik, iktisadi faktörler ile sosyal ve kültürel faktörler olmak üzere 4 ana başlık ve bunların alt başlıkları şeklinde değerlendirilmiştir.

Araştırma ağırlıklı olarak literatür değerlendirmelerine dayanmaktadır. Ancak yer yer konunun somutlaştırılmasına yönelik olarak istatistiki veriler kullanılmıştır. Bu veriler karşılaştırma yapabilmek ve dağılışı açıklayabilmek için bölge bazında sınıflandırılmıştır. Ayrıca ArcGIS programıyla tematik haritalar oluşturulmuştur. Çalışmada genel olarak benzeştirme ve karşılaştırma yöntemi ile indirgemeci yöntem kullanılmıştır.

Çalışmanın temel sınırlılıklarından ilki kırsal yerleşmelerden ağırlıklı olarak köylerin değerlendirmeye tabi tutulmuş olmasıdır. İkinci olarak konular yalnızca genel bir teorik yaklaşımla değerlendirilmiş sadece gerekli

görülen yerlerde sahadan örnekler verilmiştir. Son olarak kırsal yerleşmelerin gelişmesi konusu dar bir kapsamda değerlendirilmiştir.

FİZİKİ FAKTÖRLER

Yüzey şekilleri, yükselti, eğim, kayaç özelliği, iklim durumu, bitki örtüsü, su kaynakları, toprak özellikleri, deprem kuşakları, doğal afetler gibi daha çok fiziki temellere dayanan özellikler, kır yerleşmesinin kuruluş aşamasında ve mevcut yerleşimin gelişiminde oldukça önemli rol oynarlar.

Türkiye’de kır yerleşmesi kıyılardan başlayıp bölgelere göre değişmekle birlikte 2400 m yüksekliklere kadar devam eder. Tek ev ve eklentisinden, birkaç evlik yerleşim kümelerine, mahallelere ve köylere kadar değişen çeşitli biçimlerdeki kır yerleşmeleri, yurdumuzun her tarafına serpilmiş durumdadır. Kıyılardan vadi içlerine, dağ yamaçlarından plato düzlüklerine, ovalardan dağ zirvelerine kadar çok sayıdaki kır yerleşmelerinde 2012 yılı itibariyle beşte biri yaşamaktadır. Ancak bu oran giderek azalmaktadır.

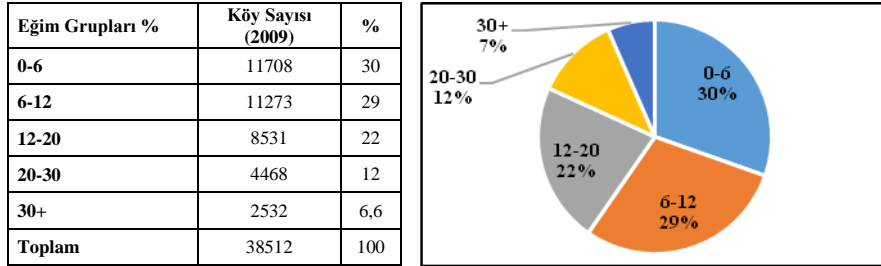
Düzlükler, coğrafi konumları nedeniyle yaşam sahası olma bakımından bazı avantajlara sahiptirler. Özellikle alçaklarda yer alan ovalar ile vadi içerisindeki düzlükler, nispeten zengin tarım alanları niteliği taşıdığından ilgi çekicidirler. Buralar aynı zamanda zengin mineralli toprak türleri, su kaynakları ve bitki örtüsü bakımından da elverişli şartlara sahip olabildikleri gibi, özellikle ulaştırmada sağladığı kolaylıklar nedeniyle de caziptirler. “Türkiye’de Köylerin %30’u düzlüklerde %70’i ise eğimli yüzeyler üzerinde yer almaktadır. Eğimli yüzeylerdeki köyleri etek, sırt ve yamaçlar şeklinde gruplandırmak mümkündür” (Doğanay, 1994:252). Eğimli yüzeylerde yer alan köylerimiz genellikle Karadeniz, Ege, Akdeniz ve Doğu Anadolu bölgelerinin dağlık kesimlerinde yaygındır (Tablo 1). Düzlüklerde kurulu köylerimiz ise genellikle kıyı bölgelerimizin kıyı ovaları ile iç bölgelerimizin platoları ve depresyonlarında yaygındır. Eğimli yüzeyler ile düzlükler arasında kalan etek köyleri ise daha çok tüm bölgelerimizde dağ sıralarıyla ovaların kesiştiği diskordans hatlarında kurulmuşlardır. Buralar hayvancılık için dağlık kesimden, ziraat hayatı için de oavadan yararlanma bakımından sağladığı kolaylıklar nedeniyle yerleşime en uygun alanlardır (Şekil 1, Şekil 3).

Tablo 1. Türkiye'de Coğrafi Bölgelere Göre Köy ve Köy Altı İskân Birimlerinin Konum Özellikleri

Coğrafi Bölge	Düzlükler						Eğimli Yüzeyler						
	Ovada	Sahilde	Devlet Yolu Ken.	Nehir Kenarında	Göl, Gölet Ken.	Diğer	Düzlükler %	Orman İçinde	Orman Ken.	Dağda	Yamaçta	Vadide	Eğimli Yüzeyler %
Akdeniz	976	132	430	285	174	87	31	866	1079	686	1596	342	68,68
Doğu Anadolu	1367	0	417	588	266	147	33	340	648	1326	2682	736	67,3
Ege	986	96	541	152	97	74	26	843	1357	945	2195	298	74,34
Güneydoğu Anadolu	1879	0	253	278	116	114	45	129	244	1272	1302	226	54,58
İç Anadolu	1459	0	533	482	160	167	29	296	817	1154	3268	1160	70,5
Karadeniz	1307	250	984	834	174	186	21	1850	4192	1633	5451	1137	79,25
Marmara	933	186	452	302	176	107	30	778	1631	509	1842	271	70
Toplam	8907	664	3610	2921	1163	882	29	5102	9968	7525	18336	4170	71

Kaynak: 1997 Köy Envanteri Türkiye (DİE 2004)

Şekil 1. Türkiye’de Köylerin Eğim Gruplarına Göre Bölünüşü

Ülkemizde, ilk yerleşmelerin pek çoğunun sit olarak yamaç sahalarını veya etekleri seçmesinde deprem riskinin dışında, ova tabanlarının su baskınlarına maruz kalması, buna karşılık yamaçların dağ-vadi meltemlerinin etkisi ile ovaya nazaran özellikle yazın daha elverişli iklimik şartlara sahip olması etkili olmuştur (Tunçdilek,1985, Koçman,1993:105).

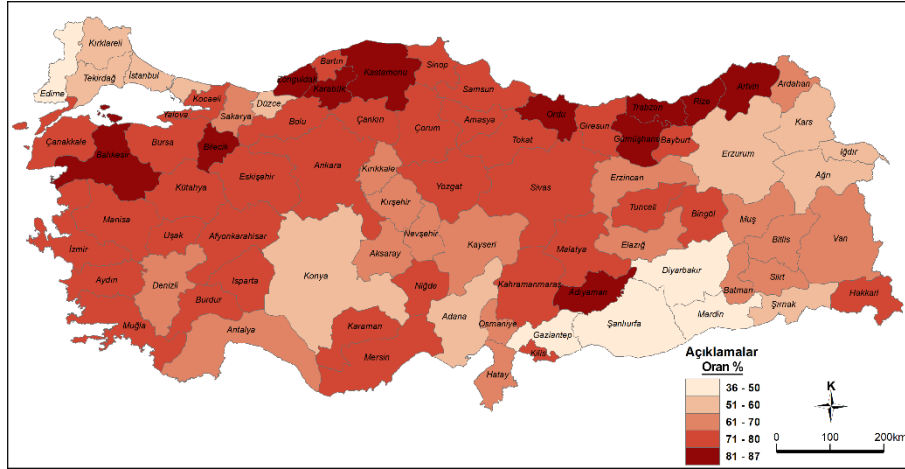
Eğimli yüzeylerde yer alan kırsal yerleşmeler yamaç, sırt ve vadilerde yer almaktadırlar. Orman kenarındaki veya içindeki yerleşmelerde genel olarak yamaçlara karşılık gelmektedir (Tablo 1, Şekil 2). Düz ve düze yakın dalgalı yüzeylerde kurulmuş ya da kurulacak olan yerleşmelerin, ulaşım kolaylıkları, elverişli iklim koşulları, uygun sulama şartları, ziraata uygun ve minerallerce zengin toprak özellikleri ile sel baskını, çığ ve kaya düşmeleri, heyelan ve çamur akıntıları tehlikelerinin bulunmaması, yatay genişleme imkânı ve geçim kolaylıkları bulunmaktadır. Buna karşılık eğimli yüzeylerde ve dağlık kesimlerdeki yerleşmelerin pek çok sorunu bulunmaktadır. Her şeyden önce modern yöntemlerden çok geleneksel ve tamamıyla insan

Selçuk Hayli
Fethi Ahmet Canpolat
Türkiye’de Kırsal Yerleşmelerin Kuruluş ve Gelişmesinde Etkili Olan Faktörlere Teorik Bir Yaklaşım
A Theoretical Approach to Effective Factors in The Establishment and Development of Rural Settlements
in Turkey

gücüne dayalı yöntemlerin hâkimiyetinin olduğu buraların ulaşımdan, haberleşmeye, doğal afetlerden, elverişsiz iklim koşullarına, eğimli ve dar tarım arazilerinden elverişsiz toprak şartlarına kadar pek çok sorunları bulunmaktadır. Eğim derecesi yerleşmelerin kuruluşu, devamlılığı ve gelişimi üzerinde son derece önemli ve etkili bir faktördür.

Yükselti iktisadi hayatı, doğal olarak insan yaşamını sınırlamaktadır. Bu durum kırsal yerleşmelerin az çok tarımsal faaliyette bulunma imkânının bulunduğu yükseltilerde veya sahalarda kurulu olduğunu gösterir. Ülkemizde sürekli yerleşme alanları kuzeyde Karadeniz dağları üzerinde 1600 m., güneyde Toroslar üzerinde 2000 m., doğuda Bitlis-Hakkari dağları üzerinde 2400 m. ye kadar çıkabilmektedir. Bu sınırlar üzerinde ise genellikle yaylalardaki geçici yerleşmeler dikkati çekmektedir. Bazen kuraklık ve aşırı nemlilik gibi nedenlerle alçak yerlerde de yerleşimin sınırlandığı görülür. Bu sebeple ülkemizdeki yerleşmeler daha çok dağların etekleriyle yamaçları arasında yer almışlardır. Dağların yüksek kısımları ile bir kısım çukur, bataklık ve kurak ovalar ise boştur.

Şekil 2. Türkiye’de Eğimli Yüzeylerde Yer Alan Köylerin İl Bazında Oransal Dağılışı (1997)

Kaynak: 1997 Köy Envanteri Türkiye (DİE 2004)

Yükselti basamaklarına göre köy sayılarında önemli değişimler gözlemlense de, en önemli farklılaşma kıyı şeridinde görülmektedir. Çünkü 0-500 metre arasındaki arazi toplam arazinin %17’sini, köy sayısı ise %30’unu oluşturmasına rağmen, kırsal nüfusun üçte birinden fazlası bu kesimde yer almaktadır. 500-1000 ve 1000-1500 metreleri arasında yüzölçüm, köy sayısı

ve kırsal nüfus açısından benzerlik bulunmaktadır. 1500 m.'den sonra ise her üç kriterde de azalmalar kendini göstermektedir (Tablo 2, Şekil 3).

Tablo 2. Türkiye'de Köy Yerleşmelerinin Yükselti Basamaklarına Dağılışı ve Nüfusları

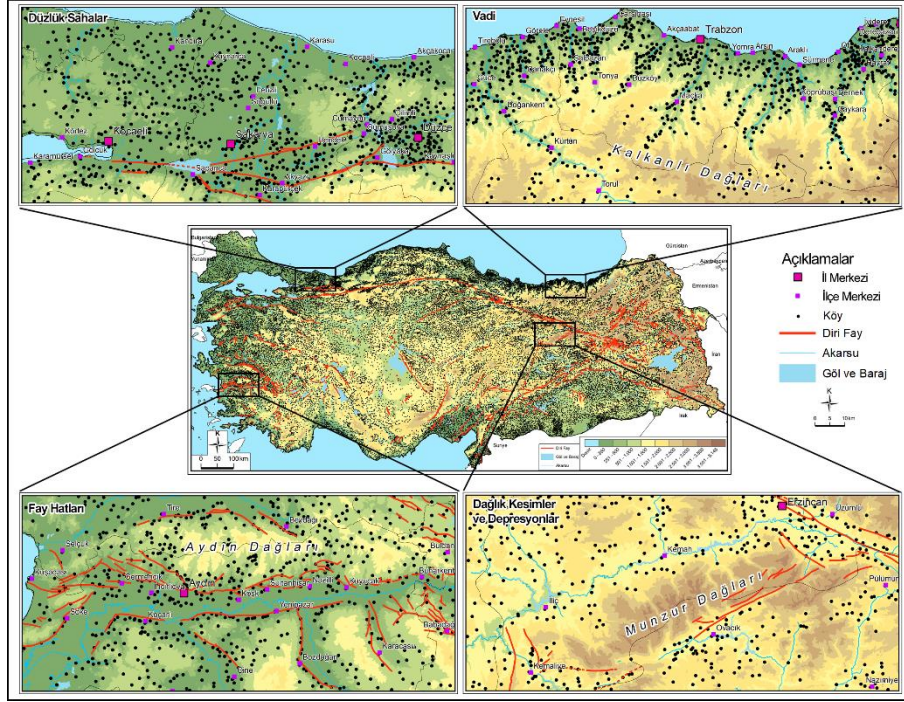
Yükselti Basamağı	Yüzölçümü¹	%	Köy Sayısı²	%	Nüfus (2012)	%
0-250	79254	10	6817	18	2910350	17
251-500	53912	7	4409	11	3053926	18
501-1000	201999	27	11329	29	3911773	23
1001-1500	230775	30	10109	26	3006296	17
1501-2000	118284	16	4608	12	2249281	13
2001-2500	54240	7	1195	3	1489683	9
2501-3000	19530	3	14	0,1	557644	3
3001+	1984	0,3	-	-	-	-
Toplam	759978	100	38481	100	17178953	100

Türkiye'nin gerek ana tektonik kuşaklar ve gerekse yerel fay hattı alanları aynı zamanda önemli iktisadi faaliyet alanlarına karşılık gelmektedir. Bu nedenle bu bölgelerde yerleşime açılmış ve açılacak potansiyelde pek çok alan bulunmaktadır. Türkiye genelinde 38 bin civarındaki köyden yaklaşık 8 bini diri fay hatlarının 5 km'lik bir yarıçap alanında yer almaktadır (Şekil 3). Şüphesiz her an deprem tehdidi altındaki bu yerleşim alanlarının, daha az risk altındaki alanlarda kurulmuş olması gerekirdi. Ancak öncelikle yapılması gereken bu tür riskli bölgelerdeki yerleşim yerlerinin başka bölgelere kaydırılarak yerlerinin değiştirilmesi ve yeni yerleşim yerleri için planlı fizibilite çalışmalarının oluşturulmasıdır. Ayrıca özellikle nüfusu artma eğiliminde olan deprem riski taşıyan köylerdeki meskenler depreme dayanıklı olarak yeniden inşa edilmelidir.

¹ Sergün, 1994:8

² HGK, Türkiye yerleşme indeksi verileri (2009) üzerinden hesaplanmıştır.

Şekil 3. Türkiye'nin Farklı Kesimlerinden Köylerin Konumları

Görüldüğü gibi yüzey şekilleri, eğim ve yükselti, yapıyı meydana getiren kayaların özelliği, ana tektonik kuşaklar ve yerel fay hatları gibi topoğrafik özelliklerin yerleşimin kuruluşu, devamı ve gelişiminde çok önemli bir yeri vardır (Şekil 3). Deprem, volkanizma, heyelan, kaya düşmesi ve çamur akması gibi doğal afetler, taban suyu yükselmesinin yol açtığı sorunlar, düz alanlarda su taşkınları, eğimli ve engebeli alanlara hizmet götürmede karşılaşılan güçlükler morfolojik yapı ile ilgilidir.

Yerleşmelerin kuruluşu ve gelişmesi üzerinde etkili olan fiziki faktörlerden biri de iklim koşullarıdır. Sıcaklık, yağış, rüzgâr, bakı ve güneşlenme gibi iklim olayları yerleşmeleri etkilemektedir. Meskenlerin inşası, şekli ve inşa tekniği üzerinde iklim faktörlerinin etkisi oldukça fazladır. Kurak bölgelerdeki meskenlerle, nemli iklim bölgelerindeki meskenler arasında inşa malzemesi, yapı tarzı ve inşa tekniği bakımından büyük farklar vardır (Tablo 3).

Sıcaklık faktörü, bölgeden bölgeye, mevsimden mevsime ve farklı yükselti kademeleri arasında değişiklikler gösterir. Düşük ve yüksek sıcaklıklara karşı, özellikle iç bölgelerimizde mesken duvarları azami ölçüde kalınlaşmakta ve meskenler kimi yerde toprağa gömülmektedir. Ayrıca yapı

malzemesi olarak, iyi ısı izolasyonu sağlayan toprak ve toprakla sıvanmış taş kullanılmaktadır. Kıyı bölgelerinde ise ılıman iklim şartları nedeniyle kalın duvarlı taş ve toprak meskenlere rastlanmadığı gibi, özellikle Kuzey Anadolu'da nemin emilmesini sağlayan ağaç malzeme kullanılmaktadır. Yapı ve inşa tarzı olarak, karasal iklim bölgelerinde kapı ve pencereler küçük açılmakta ve kuzey cepheye özellikle pencere konulmamaktadır. Mesken içinde ısının kalmasını sağlamak amacıyla da odalar arası bağlantıyı sağlayan dar koridorlar inşa edilmektedir. Yağışlara karşı alınan önlemler daha çok çatı ve dam yapısında kendini gösterirken; yağış şartları ve aşırı nemlilik, iskânı vadi içine veya kapalı havzalardaki uygun düzlüklere değil, tepeler ve yamaçlar üzerindeki alanlara çekmektedir (Tablo 3, Şekil 4).

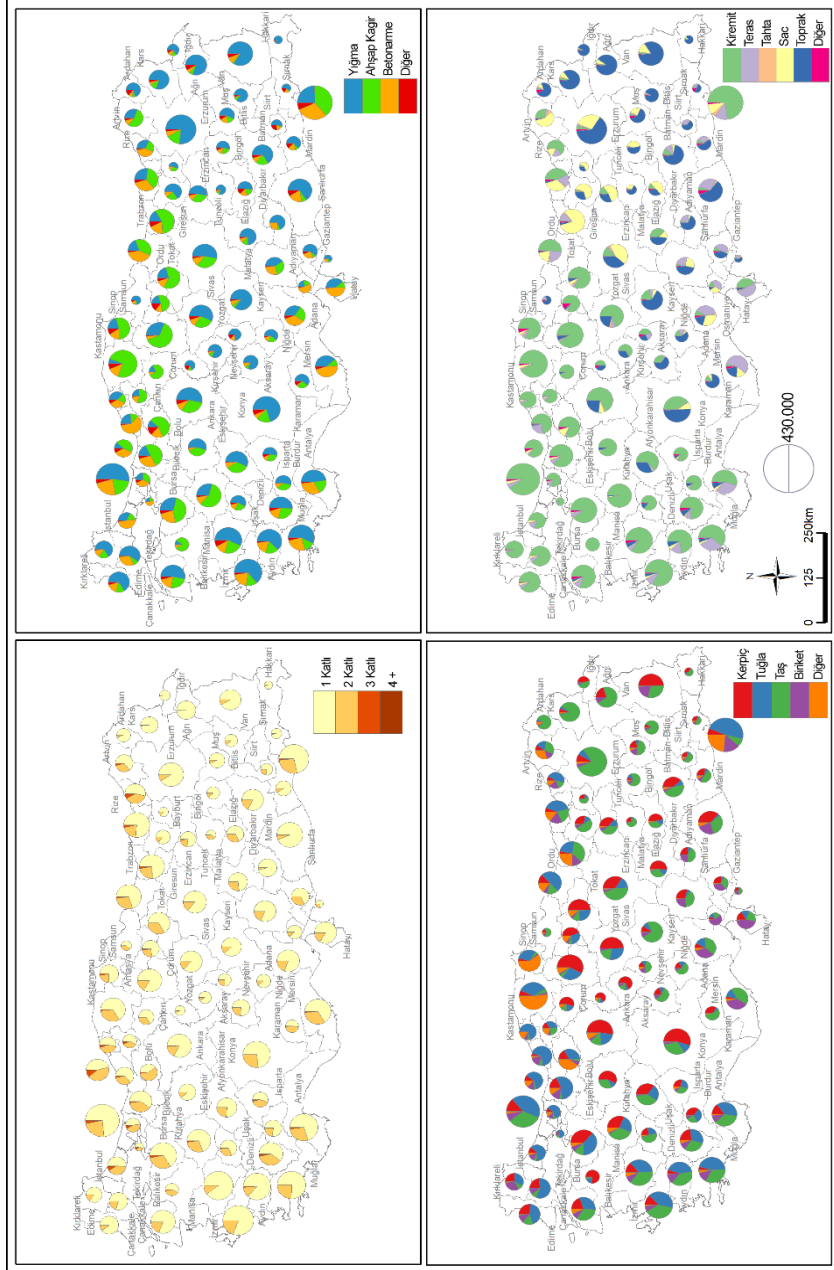
Tablo 3. Türkiye'de Kırsal Meskenlerin Coğrafi Bölgelere Göre Bazı Yapısal Özelliklerinin Oransal Bölünüşü

Coğrafi Bölge	Kullanım Amacı		Yapı İskeleti %					Yapı Malzemesi %					Çatı Örtüsü %					Kat Sayısı %			
	Konut	Eklenti	Yığma	Ahşap	Kağır	Betonarme	Diğer	Kerpiç	Tuğla	Taş	Briket	Diğer	Kiremit	Teras	Tahta	Sac	Toprak	Diğer	1	2	3
Akdeniz	378869	104430	41	21	34	3	16	21	33	27	3	33	35	1	13	15	2	74	24	1	0
Doğu Anadolu	377292	351832	74	12	8	6	24	6	59	8	3	7	1	1	21	67	3	87	12	1	0
Ege	526632	255611	55	25	16	4	17	35	37	8	4	77	10	1	2	8	2	77	21	1	0
Güneydoğu Anadolu	332556	196983	49	21	22	8	22	22	27	16	12	33	19	2	6	37	3	82	17	1	0
İç Anadolu	408042	333826	64	22	8	5	42	15	36	5	3	44	4	1	10	39	2	81	18	1	0
Karadeniz	739022	519914	23	49	22	6	19	35	15	8	22	64	8	2	20	4	3	66	30	3	1
Marmara	479862	334866	44	28	24	4	23	44	17	11	5	87	6	1	3	1	2	70	27	3	1

Kaynak: 1997 Köy Envanteri Türkiye (TÜİK, 2004)

İklim, bütün kırsal ekonomisi ve kırsal yerleşmeleri üzerinde, çok çeşitli şekillerde etkiler yapar. Kışları uzun ve şiddetli olan karasal iklim bölgelerinde zirai aktivite, kısa ve kurak geçen vejetasyon devresi ile sınırlanırken, bu bölgelerde hayvancılık ekonomisi ön plana çıkmaktadır. Yerleşmeler sıcaklık koşulları bakımından daha elverişli olan depresyonlarda toplanmıştır.

Şekil 4. Türkiye'de Kırsal Meskenlerin Yapısal Özelliklerinin İllere Göre Oransal Dağılışı

Kaynak: 1997 Köy Envanteri Türkiye (DİE 2004)

Bitki örtüsü; orman, çayır ve bozkır oluşumuna göre yerleşmenin yapısını etkilemektedir. Orman içine ve civarına kurulmuş bulunan yerleşmeler geçimlerinin büyük bir kısmını ormandan sağlamaya çalışmaktadır. Kuruluş yerleri genellikle sarp yamaçlardır. Buralarda eğimin ve yükseltinin fazlalığı, yağışın yoğun oluşu, orman tahribatının olması ve alan darlığı sebebiyle ekonomik bakımdan ve doğal afetler yönünden önemli sorunlar yaşamaktadır. Bitki örtüsü iktisadi faaliyeti belirlemesi bakımından yerleşmenin kuruluşu üzerinde etkilidir. Çayır ve bozkırlarla kaplı mera alanları hayvancılık ekonomisi açısından önemlidir.

Deniz, göl, akarsu ve diğer su kaynaklarının bulunduğu alanlardaki yerleşmeler, doğal olarak bu potansiyelden etkilenmektedir. Bu çevre değerleri gerek ekonomik kaynak olarak, gerekse ulaşım açısından kullanılmaktadır. “Doğu Anadolu’nun Yukarı Fırat Bölümü’nde nüfus vadilerde ve depresyonlarda toplanmıştır. Köyler ekseriyetle depresyonların kenarlarında ve suya bağımlı olarak kurulmuşlardır. Diyarbakır bölümünde de iskânı ilk tayin eden faktör sudur. Hatta suyun debisi iskânın fizyolojisi ve fizyonomisinin tayininde önemlidir” (Atik 1962, s.100). “Marmara bölgesinde Yıldız dağları üzerinde de kalkerler üzerindeki yerleşmeler daha ziyade vadilere yani suyun bulunuşuna tabi olmuşlardır. Burada bilhassa eosen kalkerlerinin güney kenarında GD-KB istikametinde uzanan, bol sulara malik voklüz kaynakları köylerin hemen yanı başlarında kurulmalarına geniş ölçüde tesir etmiş gibi görünüyor” (Kurter 1960, s.129). İç bölgelerde kuraklığın hüküm sürdüğü alanlarda, yerleşim yerlerinin seçilmesinde su faktörü ön planda yer alırken, Doğu Anadolu ve Karadeniz bölgesinde ise iskân mahallerinin seçilmesinde su kaynakları bir faktör olmaktan çıkar.

Yerleşim yerlerinin tarihi incelendiğinde ilk yerleşimlerin kıyılarda ve vadi içlerinde suya bağımlı olarak kuruldukları bilinir. Kırsal kesimde tarım ana uğraşı durumunda bulunduğundan yerleşimler tarımsal uğraşılara yönelik biçim kazanmışlar ve özellikle steplerdeki yerleşimler bu açıdan yakın yerlerde kümelenmiştir. Türkiye haritasına bakıldığında, yerleşmelerin çoğunlukla büyük akarsular boyunca dizildikleri veya yamaç eteğinde kurulduğu göze çarpar. Daha yakından bakıldığı zaman bu yerleşmelerin akarsular boyunca gelişi güzel dizilmedikleri, özellikle jeomorfolojik faktörlere bağlı olarak kurulum geliştikleri dikkati çekmektedir (Yalçınlar, 1967:59)

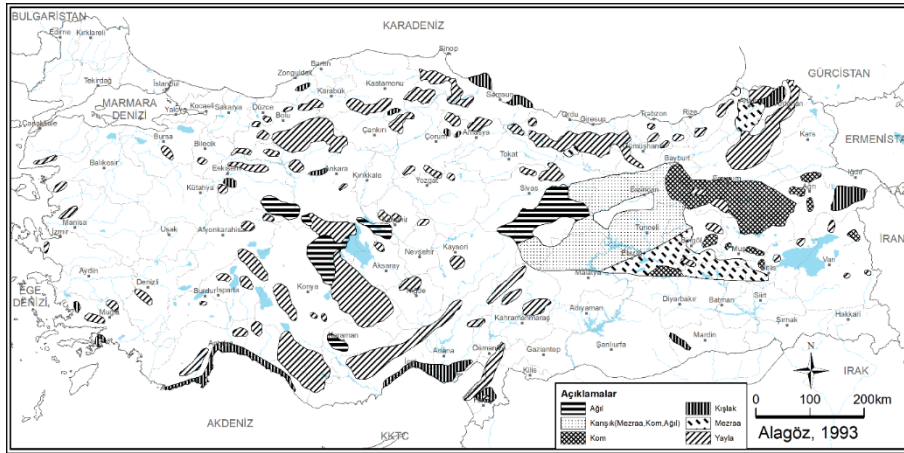
Toprağın içerdiği mineraller ve arazi şartlarının elverişliliği tarımsal potansiyel açısından önemli olduğu kadar, yerleşmelerin kuruluşunda da dikkate alınması gereken özelliklerdendir. Yurdumuzda vadi içlerinde veya

Selçuk Hayli
Fethi Ahmet Canpolat
Türkiye’de Kırsal Yerleşmelerin Kuruluş ve Gelişmesinde Etkili Olan Faktörlere Teorik Bir Yaklaşım
A Theoretical Approach to Effective Factors in The Establishment and Development of Rural Settlements
in Turkey

ovalarda kurulmuş olan yerleşmeler daha çok toprak şartları ve buna bağlı ekonomik yapı tarafından etkilenmişlerdir.

Köylerin kuruluş yeri üzerinde etkili olan söz konusu fiziki faktörler, daha belirgin bir şekilde köy altı iskân birimlerinde de kendini göstermektedir. Öyle ki mesela yayla, mezraa ve güzlek gibi çeşitli köy altı iskân üniteleri denildiğinde akla ilk olarak dağlık sahalar gelmektedir. Örneğin İç Anadolu bölgesi dışında yaylalar genellikle ülkemizde, belirgin orografik kuşaklar üzerinde yer almaktadır. Yine mezraalar da ağırlıklı olarak Yukarı Fırat ve Doğu Karadeniz bölümündeki engebeli sahalarda konumlanmıştır. Yerşekilleri’nin yanında, diğer doğal ortam özellikleri içinde su kaynakları köy altı iskân birimlerinin lokasyonlarında oldukça etkili olmaktadır. Örneğin kom ve ağıllar genellikle otlatmaya elverişli subaşlarında bulunmaktadır (Şekil 5).

Şekil 5. Türkiye’de Köy Altı İskân Birimlerinin Dağılışı

Günümüzde köy altı iskân birimlerinin birçoğu kırsal nüfusun azalmasına ve değişmesine bağlı olarak terk edilmiş veya terk edilmektedir. Ayrıca özellikle yaylalarda rekreasyonel faaliyetlere bağlı olarak fonksiyonel değişim yaşanmakta ve bu şekilde kullanılmaya devam edilmektedir

DEMOGRAFİK FAKTÖRLER

Nüfus ile yerleşme arasındaki ilişki, özellikle kır potansiyelinin işlenmesi ve ondan faydalanma bakımından adeta zorunlu bir beraberlik halini almıştır. Beşeri temellere dayalı bu karşılıklı etkileşim coğrafi mekânda insanın varlığını önemli kılmıştır. Yerleşmeler, tek başlarına yaşayamayan insanların, ailelerin ve onların birleşmesiyle oluşan daha geniş sosyal birliklerin belirli bir coğrafi mekânda bir araya toplanmalarıyla

meydana gelmektedir. Yerleşmelerin kuruluşu, devamı ve gelişmesinde etkili olan en önemli faktör, insan ve sayısıdır.

Toplumların sosyal seviyelerindeki ilerleme ve teknik gelişmeler sayesinde tabiatın birçok şartlarına hâkim olabilmekte ve yerleşmeler coğrafi çevre şartlarına bağlı olmaktan kısmen kurtulmakta iseler de bu etki hiçbir suretle, tamamıyla ortadan kaldırılamamaktadır. Coğrafi çevre şartları ülkemizin çeşitli yerlerinde farklı özellikler gösterdiğinden, yerleşmeler de birbirinden farklı bir düzene göre şekillenmektedir. Örneğin Doğu Karadeniz kıyılarının hem Türkiye kıy nüfusunun en yoğun, hem de en fazla yağışlı bölgesi olması yanında; Doğu Anadolu kıy nüfusunun yoğunluğunun düşük olması ve aynı zamanda en soğuk bölgesi olması ve 2000 m. den yüksek engebeleriyle tarımsal faaliyet için elverişli olmaması doğal şartlarla nüfusun sıklığı, seyrekliği ve yerleşme şekilleri arasındaki ilişkileri göstermektedir. Görülüyor ki, coğrafya şartları insanların yerleşmesi için, ancak fiziksel bakımdan elverişli bir mekân tayin edebilmektedir. Nitekim “Türkiye’de nüfusu azalma eğiliminde olan köyler, doğal ortam özelliklerinden kaynaklanan dezavantajlı bir konumda bulunmaları ve ülke geneline yayılan bir görünüm sergilemeleri en temel ortak özellikler olarak belirmektedir” (Canpolat ve Hayli, 2017:164).

Kırsal yerleşmelerle nüfus arasındaki ilişki esasında yerleşmenin gelişmesi ile ilgilidir. Günümüzde giderek artan ıssız köyler veya büzüşen kırsal yerleşmeler nüfuslarını yitirmeleriyle ilgilidir. Nüfusu azalan köyler kadar olmasa da, nüfusu artan kırsal yerleşmeler göç vermesine rağmen doğal nüfus artış hızı yüksek yerlerdir. “Nüfusunda artış gözlemlenen köyler başta ve öncelikli olmak üzere, ülkemiz genelinde kırsal yapıda bir takım değişiklikler göze çarpmaktadır. Nüfusu artan köylerde gelir artışına bağlı olarak yaşam koşullarında iyileşmeler ve değişimler yaşanmaktadır. Örneğin köylerde yeni yapılan meskenlerin artık köyün merkezinde değil, kendi arazisi içinde yaparak yerleşme dokusunda saçılma eğilimi; meskenlerin yapı malzemesinden planına ve dış görünüşüne kadar yapılan değişikliklerle mesken morfolojisinde değişimler görülmektedir (Canpolat ve Hayli, 2017:174).

EKONOMİK FAKTÖRLER

Tarla ve bahçe ziraatı, büyük ve küçükbaş hayvancılık, kümes hayvancılığı, balıkçılık, ipek böcekçiliği, ormancılık, madencilik, el sanatları ve turizm gibi kıy potansiyelinin değerlendirilmesine bağlı olarak gelişen iktisadi faaliyetler ile pazar alanlarına, ulaştırma güzergâhlarına ve kırsal alana kurulan sanayi tesislerine yakın olma isteği gibi ekonomik temellere dayalı özellikler, kıy yerleşmelerinin kuruluş ve gelişmesinde etkili rol oynamaktadır.

Yerleşmenin üretim hayatında coğrafi çevrenin ve kuruluş yerinin büyük bir önemi vardır. Nitekim dağlık kesimlerdeki köy halkı, arazinin dik ve sarp oluşu yüzünden geçimlerini daha çok hayvancılıktan temin ettikleri, kıyı bölgelerinde daha çok balıkçılıkla geçindikleri, ovalarda ziraatla uğraştıkları gibi orman içi ve çevresine yerleşmiş bulunan köylüler de geçimlerinin büyük bir kısmını ormandan sağlamaya çalışmaktadır.

Genel olarak tarımsal işletmelere yakın olma arzusu, yerleşmenin kuruluşuna etki eden önemli bir faktördür. Örneğin, hayvancılıkla uğraşanlar mera alanlarına yakın olmak istemektedirler. Aynı durum üreticinin pazar alanlarına, ulaştırma güzergâhlarına ya da kırsal alanda kurulan, üreticinin hammadde sağladığı ve çalıştığı sanayi tesisine yakın olma arzusu ile doğru orantılıdır. Ayrıca işçiliğe ihtiyacı olan tarım bölgelerinde, diğer bölgelerden çalışmak için gelenler de zamanla çalışmaya gittikleri yerlerde yerleşmeye çalışmaktadırlar.

Deniz, göl, çağlayan, yeryüzü aşındırma ve biriktirme şekilleri, dağlık alanlar ve tarihi değere sahip mekânların yakınlarında seçilmiş uygun sahalarda kurulan ya da kurulması planlanan turistik dinlenme, eğlenme ve konaklama tesisleri, turizm ekonomisinin tesiriyle yerleşime açılmış alanları meydana getirmektedir.

Baraj yapıları, askeri tesisler, sanayi tesisleri, sportif tesisler, meteoroloji istasyonları, radyo ve televizyon verici istasyonları gibi yakınında meskenlerin inşa edildiği alanlar da yerleşmelerin kuruluşunda çok farklı etkilerin olduğunu göstermektedir. Ancak bu farklı etkilerin temelinde ekonomik sebepler yatmaktadır. Çünkü Türkiye kır kesiminde yaşayan insanların büyük çoğunluğu, geçimlerini her şeyden önce kendi emekleriyle karşılamaktadır.

Ekonomik yönü olmayan bir meskeni, tam anlamıyla bir mesken olarak tanımlayamayız. Sosyal bir varlık olan insanın, aile birliğini devam ettirmesi, onların geçimini temin edebilmesi için, bir takım faaliyetlerde bulunması gerekmektedir. Bu faaliyetlerin yapıldığı kurum ise meskenlerdir. Kır nüfusu üzerinde coğrafi çevre şartlarının etkisi, insanların nasıl ve hangi şartlarda çalışacaklarını ve ne tür bir ekonomiyi tercih edeceklerini de tayin eder. İnsanla ekonomik faaliyetler arasındaki zaruri ilişki, sadece insanların faaliyetlerini değil, o faaliyetlerin organize edildiği meskeni de etkiler. Böylece ekonomik faktörlerin etkisi, meskenin yapımından gelişmesine ve zaman içerisinde değişiklik kazanmasına kadar birçok özellikleriyle, fiziki ve sosyal faktörlerden çok daha önemli bir rol kazanmış olur.

Ekonomik faktörler ev ve eklentilerinin özelliklerini belirtmekte kuvvetli bir etkiye sahiptir. Nitekim eklentiler, ekonominin gereklerine

uyacak şekilde meydana gelmiş tesislerdir. Karma bir ekonominin uygulandığı evlerde ise, eklentilerdeki karakteristik belirtiler, eskisi kadar belirli olmayacaktır. Türkiye'nin büyük çoğunluğu üzerinde polikültür zirai bir işletmenin hüküm sürdüğü hatırlanırsa, eklentiler de bu sisteme cevap verecek tarzda olduğundan, tesisler birkaç faaliyeti kapsayacak kabiliyette olacaktır (Tunçdilek 1967, s.81).

Aynı fiziki ve sosyal faktörlerin etkisinde yaşayan insanların hepsinin meskenlerinin birbirine benzememesinin temel nedeni ekonomik faktörlere bağlıdır.

Ülkemizde son yıllarda kır potansiyelinin çeşitli şekillerde işleniyor olması, çeşitli kır yerleşme türlerinin de ortaya çıkmasını sağlamıştır. Örneğin "Urla yarımadasında, ekonomisinde hayvancılığın önemli yer tuttuğu yerleşmelerden meyve ve sebzeçiliğın uygulandığı, hatta ekonomilerinde turizmin büyük yer aldığı dışa açık, pazarlara bağlı yerleşmelere kadar çeşitli yerleşme türlerini bir arada bulmak mümkündür (Emiroğlu 1990, s.241).

Bahçe ziraatı özel bakım ve işçilik gerektirdiğinden, ziraat sahalarının bulunduğu yerlerde ya da yakınında yerleşmenin kuruluşu kaçınılmazdır. Özellikle sebzeçilik yapılan sahalarda bu konu daha belirgin olarak görülür. Tarla ziraatı ile yerleşme arasındaki ilişki ise, yerleşmenin toplu bir dokuya sahip olmasını gerektirmiştir. Evler tarlaların içinde veya civarında değil, daha çok bir merkez etrafında toplanmıştır. Bunun sebebi, bitkilere yetişme süresi içinde ayrılacak zamanın hem az, hem de belirli aralıklarla olması, sahip olunan tarla sayısının birden fazla olması ve değişik alanlarda bulunmasıdır.

Hayvancılık ekonomisi ile yerleşme yerinin seçimi arasındaki ilişki her şeyden önce faaliyetin türü ile coğrafi şartlara bağlılık gösterir. Örneğin Türkiye gibi birbirinden çok farklı bölgelerden meydana gelmiş bir ülkede ekonomik faktörlere bağlı yerleşim yerlerinin seçiminde her bir bölgeye has coğrafi faktörlerin rol oynadığı bir gerçektir. Yayla sadece bir ikamet mahalli olmayıp, özellikle hayvancılık ekonomisinin temel oluşturduğu bir takım ekonomik faaliyetlerde bulunulan bir yer olma özelliği taşır. "Yayla, çöle mütemayil şartlar gösteren en kurak bölümlerden en nemli orman içlerine hatta orman üstü dağ nahiyelerine kadar her yerde bulunur. Böylece ne relief, ne iklim, hatta ne de toprak ve bitki örtüsü, yaylanın teşekkülünde direkt olarak tesir etmez. Toroslardaki dolin, uvala, polye tabanları, su başları, çayırların yetiştiği alanlar ayrı ayrı yayla olacak mahaller olurken, Doğu Karadeniz'de orman üstü çayırlar sahası yayla olma vasfını gösterir. Doğu Anadolu'nun dağ nahiyeleri yaylaları meydana getirirken, Erzurum-Kars bölümünde yaylaların yükselti ile pek ilgisi kalmaz. Neticede yaylalar

her bir bölge ve o bölgeler içindeki kır nüfusunun geçimini sağlamak imkânını gösterebildiği alanların hududu içinde kalır” (Tunçdilek 1964, s.16-17). “Güzleler esas yayladan daha alçakta, devamlı yerleşme merkezine daha yakın, dolayısıyla yayladan daha ılımlı, kısmen ilk, genellikle sonbahar mevsiminde daha uzun süre kalınan ikinci bir yayladır. Batı Karadeniz bölümünün Bolu yöresinde geçici bir yerleşme tipi olan güzle; yaylaya çıkışta fazla yokuş kısa bir konmayı, sonbaharda dönüşte ise yağışlarla yeşeren otlaklardan bir süre yararlanmayı (güzlemeyi) gerektirir. Günümüzde fonksiyonlarını yitiren Bolu güzlelerinin kuruluşunda eskiden fazla sayıda kıl keçisi beslenmesinin önemli ölçüde rolü vardır. Güzlelerin mera azlığı, sıkışık yerleşme ve fazla hayvan beslenmesi nedenleriyle bir zorunluluk olarak ortaya çıktıkları anlaşılmaktadır” (Emiroğlu 1977, s.98-101). “Ordu-Giresun yöresinde kenar dağların kuzey eteklerinde hayvanların kışı geçirdikleri nispeten sıcak ve kuytu ceniklerin mukabili olan ve daha ziyade güne bakan yamaçlarda kurulu obalar, birbirinden geniş aralıklarla ayrılmış, ortalama 5-20 evden meydana gelen yerleşmelerdir. Yayla şeridinin hayvancılığa inhisar eden bütün üretim etkinliği obalarda toplanmıştır (Erinç 1945, s.134).

Orman açmaları ile meydana getirilen ve geçimleri kısmen orman ürünlerine dayanan Batı Karadeniz bölümünün divan adlı yerleşmeleri vadiler boyunca dağa ve ormana doğru sokulan insanlar tarafından kurulmuşlardır.

SOSYAL VE KÜLTÜREL FAKTÖRLER

Kır yerleşmelerinin kuruluş ve gelişmesinde rol oynayan diğer nedenler ise sosyal ve kültürel temellere dayanan faktörlerdir. Yerleşme ile insan arasında sıkı bir manevi bağ vardır. Çünkü insanlar yerleştikleri mekân parçasına tarihi olaylarla, meydana getirdikleri eserleriyle ve ölüleriyle bağlıdır. Görülüyor ki yerleşme, insan topluluğunun bütün maddi ve manevi bağları ile bağlandığı tarihi bir varlık alanıdır (Aydın 1964, s.9).

İnsanın gelenek ve göreneği, alışkanlığı, eğilimleri, istek ve arzuları yerleşmenin düzenini etkilemektedir. Bunun yanında çoğalma, göçler, sosyal dayanışma, tarihi, kültürel, dini, ahlaki, hukuksal, sanatsal, idari ve siyasi birçok sebep ve özellik yerleşmenin varlığı üzerinde önemli etkiler yapmaktadır.

Gelenek ve Kültür: Türkiye’de yaşayan insanların sosyal yapılarındaki farklılaşma, içinde yaşadıkları meskenlerin de birbirinden bazı hususlarda ayrı görünümde olmasına sebep olmaktadır. İnsanların gelenek ve göreneklerinin mekâna yansımalarıyla oluşturdukları ve hayatlarını

geçirdikleri evleri, zaman içerisinde bir takım faktörlerin etkisiyle değişikliğe uğramaktadır.

Doğu Anadolu'da toprak içine yapılmış, üzeri tek bir damla örtülmüş eski meskenlerde bütün mülkün bir çatı altında toplanması eğilimi öncelikle güvensizlik faktörünün bir eseridir. Doğu ve Güneydoğu Anadolu'nun eski taş meskenleri ne kadar büyük olursa olsunlar, iç bölümlerinde bir karmaşıklık söz konusudur. Bu durum maddi imkânlardan çok, görgü, arzu ve mimari sanatın yokluğundandır.

Türkmen ve yörük gurupların zengin bir görgüye sahip oluşları, bu insanların Anadolu'da kuzeyden güneye ve batıdan doğuya her yöne gitmeleri ve oraları hayat sahası yapmalarına ve asırlarca bu bölgeler içinde zengin bir bilgiye sahip olmalarına bağlıdır. Bu kültür zenginliği, Türkmen ve Yörükleri bir uçta çantı ev yapıcısı olarak tanıtırken, Toroslarda taş ev yaptıkları, Akdeniz sahil kuşağında sazlardan örme evlerde oturdukları, ormanlık sahalarda ise ağaçtan evler yaptıkları görülür. Bir çatı altında fazla nüfus barındırmaktan hoşlanmayan bu insanlarda kalabalık nüfuslu evler aramak abestir. Bunun sebepleri; ekonomik olduğu kadar sosyal yapıların da icaplarındandır. Türkiye'ye gelen Kafkas göçmenleri daha ziyade ormanlık alanları tercih etmiş olmalarına rağmen, evlerinde kullandıkları ağaç malzeme beklenenden çok daha az olmuştur. Göçmen evlerinin en karakteristik olanı Romanya ve Kırım'dan gelen göçmenlere gelenlere ait olanlardır. Bu kimseler step bölgelerinde yetiştiklerinden alıştıkları toprak evleri aynen yapmışlardır (Tunçdilek 1967, s.69-72).

Yurdumuzda kuruluşları etnik faktörlerin etkisi altında olan yerleşmeler de görülmektedir. Orta Asya'dan (Türkistan) Anadolu'ya gelen, Türk boylarından bir kısmı Güney, Güneydoğu ve Doğu Anadolu'da yerleşmişlerdir. Buraları işgal edenler önce veya sonra bu sahalarda yerleşmiş bulunanların az çok etkisi altında kalmışlardır. Buralara yerleşen Türk boyları zamanla kültür ve dil yönünden yozlaşmışlardır (Atik 1962, s.95).

Güvenlik ihtiyacı veya Emniyet problemi: Anadolu'da mesken ile tarih arasındaki ilişkiler, öncelikle güven ve emniyet problemi üzerinde toplanır. Huzurun hâkim olduğu bölgelerde meskenler genellikle geçim sahasının en uygun yerinde kurulur, güvenlikten ötürü rahat ve serbest şekilde yapılır, eklentilerin evden istendiği kadar uzakta kurulmasından çekinilmezken; güvensizliğin hüküm sürdüğü, can ve mal emniyetinin tehlikeye düştüğü bölgelerde ise evler öncelikle düşmanın bilmeyeceği veya çabuk ulaşamayacağı dağlık sahalara çekilmiş, korku ve dayanışma sebebiyle meskenler bir araya gelmek zorunda kalmıştır. Mal güvensizliği, evin eklentilerini aynı çatı altına çekmiş, toprak ve ağaç malzeme taşla yer

değiştirmiştir. Taşın olmadığı yerlerde meskenlerin bazıları toprak içine girerek saklanmak zorunda kalmıştır. Ayrıca evlerin dar saha içinde gelişmesi prensibi onları birkaç katlı olmaya sevk etmiştir. Türkiye’de yerleşmelerin kuruluşunda sosyal faktörlerden kız kaçırma ve kan davalarının etkisi de büyük olmuştur. Hısım ve akrabalar tarafından öldürülme korkusu çok kere o kimsenin uzak bir bölgeye gidip ıssız bir yerde yerleşmesine sebep olmuştur. Aileler ve hısımlar arası geçimsizlikler, anlaşmazlıklar, daha yakın yıllarda yeni evlenen çiftlerin bağımsızlık arzusu gibi faktörler evlerin birbirinden ayrı yerlerde kurulmasında etki yapmaktadır (Tunçdilek 1967, s.75-77).

Orta ve Doğu Anadolu’da çoğunlukla günümüzden çok zaman önceleri kurulmuş olan köyler; dar, dolambaçlı ve çıkmaz sokaklar arasına yığılmış ev topluluklarından meydana gelmiş olup, bu sıkışık köy tipi dış tehlikelere karşı korunma arzusunun bir sonucudur (Tunçdilek 1967, s.68). Bir merkez ile onu çevreleyen yakın akrabalara ait evler dizisi tamamen sosyal faktörlerin eseridir.

Anadolu’da istila harpleri, derebeylik ve asayiş bozukluğu gibi tarihi faktörler ve bataklık, feyezan, sivrisinek ve malarya gibi doğal ve sağlık sebepleri dolayısıyla bir kısım köyler, bunların ilk nüveleri daha ziyade müdafaası nispeten kolay, aynı zamanda daha uygun sağlık şartları sunan yüksek sahalarda ayrıca sur içine alınmışlardır (Tanoğlu 1954, s.27). Sipahilerin köylüden fazla vergi almaları, zaman zaman isyanların çıkması, aile ve aşiretler arasındaki mücadele devamlı olarak bazı ailelerin buldukları alanlardan koparak 3-5 hanelik yeni yerleşme alanları kurmalarına sebep olmuştur (Atalay 1989, s.95).

16. yy.’dan 18. yy.’ın sonuna kadar genellikle devamlı yerleşme dışı kalan, ormanlık ve dağlık alanların bazı zorunluluklar karşısında yerleşik duruma geldikleri görülmektedir. Celali isyanları denilen Anadolu’yu sarsan güvensizlik, asayiş bozuklukları, başkaldırmalar ve sindirme hareketleri yerleşme düzenini de etkilemiştir. Düzlüklerden, yol kenarlarından, savunulması kolay yerlere, öncelikle ormanlara sığınmışlardır (Emiroğlu 1972, s.143). Süveyş kanalının açılmasıyla yollarda meydana gelen değişiklik Anadolu yarımadası üzerinde yer alan özellikle yollar çevresinde olup, kır yerleşmelerini geniş ölçüde etkilemiştir. Devlet otoritesinin zayıflaması, asayişsizlik, kırsal yerleşmelerin orman içlerine ve dağlık kesimlere, yollardan uzak ve savunulması kolay yerlere sığınmalarına sebep olmuştur (Emiroğlu 1972, s.146).

Aile Yapısı: Türkiye’de kırsal kesimde ataerkil aile sisteminde yaşayan fertler evlenerek yeni bir ailenin temelini atmak, büyüklerin maddi ve manevi baskısından kurtulmak ve bağımsız olmak amacı ile baba evinden

ayrılarak yeni bir hayata başlamaktadır. Böylece kırsal kesimden ayrılmayan fakat yeni bir mesken yaparak burada yaşamaya devam edenler yerleşmenin mekânsal olarak büyümesini sağlamaktadır.

Doğu Karadeniz bölümü kırsal kesiminde her evin oldukça kalabalık bir aile gurubundan meydana geldiği görülür. Baba ve en büyük erkek kardeşin yönetiminde olan evde bütün kardeşler ile onların çocukları ve torunları bir arada yaşar. Bu yaşayış tarzı bölgenin en kuvvetli sosyal düzenidir. Miras sadece erkek kardeşler arasında pay edilmektedir. Böylece en büyük kardeşin idaresi altına geçen mülk içinde diğer kardeşler aileleri ile beraber yaşar ve çocuklarının emniyet ve muhafazası için baba evinden ayrılmazlar. Bu şekilde mülk bölünmemiş ve bir ocaktan bir iskân nüvesi türemiş olur (Tunçdilek 1963, s.103).

Toprak Mülkiyeti: İskânın oluşumu ve meskenlerin devamlı şekilde artmasını hazırlayan sebeplerin arasında toprak mülkiyeti meselesinin özel bir yeri vardır. Yerleşim alanlarında yeni türeyen aileler, yeni geçim sahaları bulmak ve bu alanlara yerleşmek için çaba göstermektedirler. Yoğun kır nüfusu sahalarının en önemli meselelerinden biri olan bu olayların sonucunda, bazı sahaların coğrafi karakteri önemli değişikliğe uğramıştır.

Genellikle geçim sahası darlığının hüküm sürdüğü sahalarda meydana gelen yeni iskân üniteleri, hemen daima devlete ait topraklarda meydana gelmektedir. Hayat şartlarının kötüleşmesi sonucu yeni bir geçim sahası temin için ormana yakın bir yerde bir tarla satın alıp, üzerine basit bir kulübe yaparak yerleşen aile, yavaş yavaş ağaçları keserek, ziraat sahasını genişletir. Böylece devlete ait mülk üzerinde yeni bir iskân ünitesi yer almış olur.

Türkiye’de yeni gelişen bahçe ziraatı, kapalı ekonomi sistemi, yakın akrabalar ve hısımlar arasında geçimsizlik, kan davası gibi sosyo-ekonomik faktörler, meskenlerin yan yana gelmesini zorlaştırmaktadır. Böylece yerleşmelerin dokusu gevşek veya dağınık bir hale dönüşmektedir.

Göç ve İskân Ettirme: Kırsal yerleşmelerin görünümleri ve şekillenmelerinde yerli nüfus kadar sonradan iskân ettirilen göçmenler de belirleyici olmaktadır. Örneğin “İç Anadolu’da kültürel peyzajın şekillenmesinde dağların eteklerinde veya iç kısımlarında bulunan köylüler, göçebeler ve yarı göçebeler kadar Balkanlar ve Rusya’dan gelen göçmenler de rol oynamışlardır” (Hutteroth 1971, s.57).

Devletçe alınan yerleştirme kararları dolayısıyla göçebe nüfusun, dış göçlerle gelen nüfusun, doğal afetlere maruz kalan nüfusun yerleştirilmesi meselesi zaman zaman ülkemizde birçok köyün kurulması ve bazılarının yerlerinin değiştirilmesini gerektirmiştir.

Anadolu’ya zaman zaman dalgalar halinde gelen Türk boyları kendilerinden önce buralara yerleşmiş bulunanların az çok direnişine maruz kalarak kuytu köşeleri veya savunulması kolay olan yerleri seçmek zorunda kalmışlardır. Daha sonraki yerleşmelerde özellikle iç huzursuzluklar, bulaşıcı hastalıklar, angaryalar ve Celali eşkıyalığının büyük rolü olmuş ve halk çok defa yer değiştirerek yurdun bugünkü iskân anlayışına göre yerleşime uygun olmayan yerlerini yerleşim yeri olarak seçmek zorunda kalmışlardır. Bu yerleşmelerde korunma ve ekonomi iştirak halindedir. Doğu, Kuzey ve Güneydoğu Anadolu’da kapalı morfolojik ünitelerin seçilmesine gayret edilmiştir. Aynı vadiler içerisinde ayrı boyların, kabilelerin veya ailelerin yerleşmesi keyfiyeti, korunma ve ekonomide bağımsızlık kaygısı ile örf ve adetlerin sürdürülmesine gayret edilmesinden kaynaklanmış olması gerektir. Bunlardan başka kan davaları, aile geçimsizlikleri, ayrı mezhep ve tarikatlar yurdumuzda bu anormal tip yerleşmelerin meydana gelişinde belli başlı faktörlerdir. Bu sebeplerden dolayı kır yerleşmeleri ana yollardan, büyük iskân sahalarından ve düzlüklerden adeta kaçmışlardır (Atik 1962, s.83). Orman içi sahalara da iç ve dış savaşlardan, eşkıyalardan kaçınmak gibi sebeplerle yerleşilmektedir.

Ayrıca din ve mezhep ayrılıkları, ailelerin gittikçe çoğalarak yeni aileler meydana getirmesi, mevcut yerleşme yerinin darlığı, güvensizlik, siyasi gruplaşmalar, örf, adet ve geleneklerde uyum sorunu yaşayan insanlar mevcut yerleşmeden ayrı yerde kümelenebilmektedirler. Ayrıca arazi ve hudut anlaşmazlıkları, kan davaları, göçebe toplulukların iskânı, kamulaştırmalar, savaşlar, miras hukukundaki düzensizlikler vb. sosyal, kültürel ve siyasi faktörler, yeni yerleşme yerleri arama ihtiyacını doğuran sebepler olarak yerleşmenin oluşumuna bazen doğrudan etki etmektedirler.

Köylerin parçalanmasında ve yeni yerleşim alanlarının açılmasında miras hukukunun payı büyüktür. Bu sebeple topraklar, parçalanmış ve küçülmüş aile fertlerine yetmez olmuştur. Bunun sonucu olarak çocuklar baba yurdunu bırakarak bir başka yaşam sahası kurmak mecburiyetinde kalmışlardır.

Genellikle dağlık arazide bulunan köylerin çoğunluğu dağınık mahalleler halinde bulunmakta ve civarda bu mahallelerin toplulaştırılabileceği uygun arazi de genellikle bulunmaktadır. Bu sebeple bu köylerin uygun bir yerleşme yerine iskân edilmeleri zorunlu bulunmaktadır.

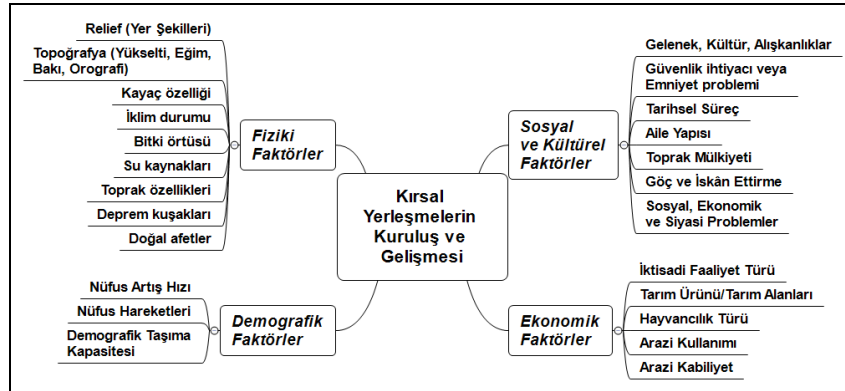
Ülkemizde kır yerleşmelerinin birbirinden uzak ve az nüfuslu birer mezra durumunda olması, geçmişte feodaliteye benzer yapıya has geniş toprak mülkiyeti ile ilgilidir. Bir diğer faktör de aşiret veya etnik farkları ya da parti ve mezhep ayrılıklarından doğmaktadır. Köylerin parçalanmasında

söz konusu bu sebeplerden biri veya bir kaçını bir arada bulunabilir (Atik 1962, s.107).

SONUÇ

Kırsal yerleşmeler kır potansiyelinin değerlendirilmesi açısından tarımsal uğraşılara yönelik şekil kazanmışlardır. Kuruluşları ve süreklilik kazanmalarında fiziki, sosyal, kültürel, siyasal ve ekonomik temellere dayalı pek çok faktör etkili olmaktadır (Şekil 6). Toprağın ihtiva ettiği mineraller, elverişli arazi ve iklim şartları, su kaynaklarının varlığı, mesken yapı malzemesinin temini gibi coğrafi çevrenin sunacağı imkânlar başta olmak üzere, tercih edilen iktisadi faaliyet, elde edilen ürünlerin türü, miktarı ve sağlanan gelir gibi ekonomik faktörler yerleşmenin kuruluşu üzerinde öncelikli etkiler yaparken; geçim sahasına, önemli yollara, su kaynaklarına ve pazar alanlarına yakınlık gibi coğrafi konum özellikleri de 1. derecede önem arz etmektedir.

Şekil 6. Kırsal Yerleşmelerin Kuruluş ve Gelişmesinde Etkili Faktörler

Bununla beraber, coğrafi konum, fiziki ve ekonomik etmenlerin elverişliliği gibi yerleşmenin kuruluşu üzerinde etkili olan coğrafi çevre şartları, yerleşmenin devamlılığını sağlamada her zaman tek başlarına geçerli olamazlar. Bu defa devreye sosyal, kültürel ve siyasal temellere dayalı beşeri faktörler girer. Nitekim yerleşmelerin kuruluşu ve süreklilik kazanmasında coğrafi çevre şartları ne kadar önemli ise, o mekânda yaşamını sürdüreceği ve oraya bağlanacak olan insan ve onun sayısının da önemi büyüktür.

İnsan, elverişli şartları bir arada bulduğu alanlara yerleşmek ister. Kimi zaman bu mümkün olsa da kendisinden kaynaklanan sorunlardan dolayı sürekliliği sağlayamaz. Kimi zaman da elverişsiz çevre şartları altında oluşturduğu düzenli sosyal organizasyon sayesinde yaşamını sürdürmeye çalışır. Ancak genellikle mevcut şartlar altında çalışarak, emeğiyle çevreye

uyum sağlamaya çalışır. Onu zorlar ve kendisine uygun ortamlar kurmaya özen gösterir. Bunu yaparken kullandığı güç, birlik ve beraberliğin bir eseri olan sosyal dayanışmadır. Sosyal düzeni iyi kurulmuş olan toplumlar, çevresinden daha iyi ve daha faydalı bir biçimde yararlanabilmektedirler. Burada önemli olan, nasıl?, neden? değil, kim? ve ne? sorularının cevabını bulmuş olmaktır. Gerçektende yerleşimin kim için, ne için kurulduğu, kimlerin ne şekilde yaşamını sürdürdüğü, coğrafi mekân üzerinde nasıl bir düzenin var olduğu ve bu düzenin yerleşmeye nasıl bir çehre kazandırdığı, insanların psikolojik yapısıyla yerleşmenin sosyal, kültürel ve ekonomik yapısı arasındaki ilişkilerin uyumuna bağlıdır. Yerleşmenin devamlılığı açısından ise coğrafi çevre koşullarına çok fazla bağlılık göstermez.

O halde kır yerleşmelerinin kuruluşunda coğrafi konum, fiziki ve ekonomik etmenlerin, devamını sağlamada ise sosyal, siyasal ve kültürel dayanışmanın ağırlığı söz konusudur diyebiliriz.

Kırsal alanlarda bir yerleşim yerinden beklenen her özelliğin bir arada bulunması çoğu kez mümkün değildir. Ancak bir yerleşmeye karakter kazandıran mutlak bir ya da daha fazla etmen söz konusudur. Bunu ülkemizin coğrafi şartlarını göz önünde bulundurarak örneklemeye çalıştığımızda kıyı bölgelerimizle iç bölgeler arasında bazen aynı bölge içinde, bazen de aynı yöre içinde farklılaştığını görürüz.

Ülkemizde coğrafi çevre şartları bir yerden diğerine kısa mesafelerde bile değişen karakteriyle kır yerleşmeleri üzerinde zorlayıcı etkilere sahiptir. Bununla beraber, değişen sosyal, kültürel ve ekonomik karakteriyle mozaikli andıran toplum yapısı da kır yerleşmeleri üzerinde önemli etkiler yapmaktadır. Bu sebeple Anadolu’nun kuzeyinden güneyine, doğusundan batısına birbirine benzer ya da çok farklı karakterde iskâna rastlamak mümkündür.

KAYNAKLAR

- Alagöz, C.A. (1993), Türkiye’de Yaylacılık Araştırmaları, *Ank. Üniv. Türkiye Coğ. Araş. ve Uyg. Mer. Der. S:2*, s: 1-51, Ankara
- Atalay, İ., 1989, Türkiye’de Kır Yerleşmelerinin Arazi Degredasyonu Üzerindeki Etkileri, *AKDITYK Coğrafya Araştırmaları Dergisi*, C:1, S:1, s.91-101, Ankara.
- Atik, M., 1962, *İç İskan ve Köylerin Birleştirilmesi, V. İskan ve Şehircilik Haftası Konferansları*, 3-7 Nisan 1961 (Köyle İlgili Bazı Meseleler), A.Ü. Siyasal Bilg. Fak. Yayınları No:139-121, İskân ve Şehircilik Enst. Yay:9, s.75-114, Ankara.
- Aydın, T., 1964, *Anadolu’da İnsan Toplulukları ve Yerleşme İlkeleri Üzerinde Bir Deneme*, İstanbul Teknik Üniv. Mimarlık Fakültesi, Yayınlanmış Doktora Tezi, İstanbul.

- Canpolat, F.A.- Hayli, S., 2017, 2007-2012 Döneminde Türkiye Köylerinde Nüfusun Değişimi, *Zeitschrift für die Welt der Türken*, C. 9, S.1 s.155-176.
- Denker, B. T. 1977, *Yerleşme Coğrafyası - Kırsal Yerleşmeleri*, İstanbul Üniv. Yay. No. 2275, İstanbul
- Doğanay, H. 1994, *Türkiye Beşeri Coğrafyası*, Gazi Büro Kitabevi, Ankara.
- Emiroğlu, M., 1972, Türkiye Orman İçi Kırsal Yerleşmeleri ve Bolu Örneği, *A.Ü. DTCF Coğrafya Araştırmaları Der.*, S:1-2, s.139-172, Ankara.
- Emiroğlu, M., 1977, Bolu'da Geçici Bir Yerleşme Tipi "Güzle", *A.Ü. DTCF Coğrafya Araştırmaları Der.*, S:8, s.97-120, Ankara.
- Emiroğlu, M., 1990, Urla Yarımadasında Kırsal Yerleşmeler, *AKDITYK Coğrafya Araştırmaları Der.*, S:2, s.227-256, Ankara.
- Erinç, S., 1945, Kuzey Anadolu Kenar Dağlarının Ordu-Giresun Kesiminde Landşaft Şeritleri, *Türk Coğrafya Der.*, Yıl:3, S:7-8, s.119-140, İstanbul.
- Hutteroth, W.D., 1971, İç Anadolu'da Sosyal Yapının Arazi Bölünmesi ve İskan Üzerindeki Etkileri, *Türkiye Coğrafi ve Sosyal Araştırmalar*, s.55-86, İstanbul.
- Kurter, A., 1960, Istranca Dağlarında Köy Hayatına Ait Müşahedeler, *Türk Coğrafya Der.*, Yıl:XVI, S:20, s.124-135, İstanbul.
- Sergün, Ümit (1994). Türkiye'de Kırsal Nüfusunun Yükselti Kademelerine Göre Dağılışı. *İstanbul Üniversitesi Deniz Bilimleri ve Coğrafya Enstitüsü Bülten*, Sayı: 11, s.: 17-22
- Tanoğlu, A., 1954, *İskan Coğrafyası*, Esas Fikirler, Problemler ve Metot, *Türkiyat Mecmuası*, C:XI, s.1-82, İstanbul.
- Tunçdilek, N., 1963, Türkiye'nin Farklı İki Bölgesinde Kırsal Yerleşme Şekilleri Hakkında Müşahedeler, *İ.Ü. Coğ. Enst. Der.*, 13, s.99-112, İstanbul.
- Tunçdilek, N., 1964, Türkiye'de Yaylalar ve Yaylacılık, *İ.Ü. Coğ.Enst.Der.* 14, s.15-28, İstanbul.
- Tunçdilek, N., 1967, *Türkiye İskân Coğrafyası Kırsal İskânı*, İst. Üniv. Coğ. Enst. Yay., İstanbul.
- Tunçdilek, N., 1986, *Türkiye'de yerleşmenin Evrimi*, Deniz Bilimleri ve Coğrafya Enstitüsü Yayınları, No:3, İstanbul
- Yalçınlar, İ., 1967, Türkiye'deki Bazı Şehirlerin Kuruluş Ve Gelişmelerinde Jeomorfolojik Temeller, *İ.Ü. Coğr. Enst. Der.*, 16, 53-66, İstanbul
- TÜİK, (2004), *1997 Köy Envanter Etüdü-TÜRKİYE*, DİE Matbaası, Ankara.

Selçuk Hayli
Fethi Ahmet Canpolat
Türkiye’de Kırsal Yerleşmelerin Kuruluş ve Gelişmesinde Etkili Olan Faktörlere Teorik Bir Yaklaşım
A Theoretical Approach to Effective Factors in The Establishment and Development of Rural Settlements
in Turkey